BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

जिगाव प्रकल्पामुळे भूसंपादित आणि विस्थापित शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन

Ku.Poonam Sanjay Raypure

Email : poonamraypure49@gmail.com

Dr Hanumant A Bhosale

Associate Professor

G S Science, Arts and Commerce College, Khamgaon

Email : bhosaleh83@gmail.com

संशोधनाचा संक्षिप्त सारांश

यामध्ये प्रामुख्याने जिगाव प्रकल्पाचा थोडक्यात अभ्यास करण्यात आलेला आहे प्रकल्पाची सुरुवात केव्हा झाली या प्रकल्पा अंतर्गत किती टक्के शेतकऱ्यांच्या जमिनी संपादित करण्यात आल्या या धरणाची लांबी उंची तसेच या प्रकल्पा अंतर्गत किती जिल्ह्यांना व गावांना लाभ मिळणार आहे तसेच पाणीटंचाईवर कशा पद्धतीने मात करता येईल आणि संपूर्ण शेती ओलिताखाली कशा पद्धतीने आणता येईल याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. तसेच या प्रकल्पामुळे ज्या शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमिनीचे संपादन करण्यात आलेले आहे त्या शेतकऱ्यांना नेमक्या कोणकोणत्या समस्यांचा सामना करावा लागत आहे याचा सुद्धा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या प्रकल्पामुळे शेतकरी वर्गाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. तसेच या प्रकल्पाचे काम पाहिजे तसे पूर्ण झाल्याचे दिसून येत नाही जसे की

जिगाव प्रकल्पाच्या भितींचे सुरू असलेले काम.जिगाव प्रकल्पाच्या भितींचे सुरू असलेले काम.

जिगाव प्रकल्पाचे काम पूर्ण होणार तरी कधी महत्त्वाकांक्षी जिगाव प्रकल्पाचे लाभक्षेत्र पाटचारी ऐवजी पाइपलाइनद्वारा भिजवल्या जाईल हे अभिनंदनीय आहे. मात्र या सोबतच सूक्ष्मसिंचनाची सोय होईल अशी मागणी मान्य करण्याची गरज आहे. या प्रकल्पाची वितरण प्रणाली सौर ऊर्जेवर चालणारी राबवावी तसेच पाण्याचा योग्य वापर होऊन हरितक्रांतीचे स्वप्न पूर्णत्वास जाऊ शकेल.

बुलडाणा वऱ्हाडातील एक महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प म्हणून बघितल्या जाणाऱ्या जिगाव प्रकल्पाचे काम वर्षानुवर्षे संथगतिने होत असल्याने या प्रकल्पाच्या खर्चात दरवर्षी हजारो कोटींची वाढ होत आहे. २००५ नंतर काम सुरू झालेला हा प्रकल्प अद्यापही पूर्ण झालेला नसून पूर्ण होण्यासाठी आणखी किती वर्ष लागतील, असा प्रश्न उपस्थित केला जाऊ लागला आहे. बुलडाणा जिल्ह्यात नांदुरा तालुक्यात पूर्णा नदीवर जिगाव प्रकल्प साकारत आहे. वर्षानुवर्षे प्रकल्पाचे काम सुरू आहे. या प्रकल्पाच्या निविदा प्रक्रियेत कंत्राटदारांसोबत संगनमत करून शासनाची फसवणूक केल्याप्रकरणी पोलिसांनी काही दिवसांपूर्वीच कंत्राटदार व अधिकाऱ्यांविरुद्ध गुन्हा दाखल केला आहे. राज्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, केंद्रीय मंत्री नितीन गडकरी यांच्या उपस्थितीत या प्रकल्पाच्या कामाला प्रारंभ होत आहे. निधीअभावी रखडलेल्या प्रकल्पांची कामे आत्ता शासनाच्या बळिराजा जलसंजीवनी योजनेतून केली जाणार आहेत. त्याचा फायदा जिगावलाही होऊ शकतो. जिगाव सिंचन प्रकल्पाचे

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

काम गेल्या २० वर्षांपेक्षा अधिक कालावधीपासून संथगतीने होत आहे. ते अद्यापही पूर्णत्वास जाऊ शकलेले नाही. या प्रकल्पाला प्रथम प्रशासकीय मान्यता ३ जानेवारी १९९६ रोजी तर सुधारित मान्यता २० ऑक्टोबर २००५ रोजी मिळाली होती. त्या वेळी हा प्रकल्प १२२०.४८ कोटींचा होता. द्वितीय सुधारित प्रशासकीय मान्यता २४ जून २००९ मध्ये घेण्यात आली, त्या वेळी या प्रकल्पाची किंमत ४०४४.१३ कोटींवर पोचली. प्रकल्पाच्या किमतीत त्यावेळेसपासून सातत्याने वाढच होत गेली. परंतु कामाची गती मात्र या तुलनेत वाढली नाही. मागील २० वर्षांच्या काळात केवळ ३६ टक्के काम झाले होते. तर त्यानंतरच्या दोन वर्षात केवळ १४ टक्के काम झाले. सुमारे बावीस वर्षांत हा प्रकल्प ६० टक्यांपर्यंत पोचू शकलेला नाही. उर्वरित काम होण्यासाठी आणखी किती वर्षे लागतील, असा प्रश्न विचारल्या जात आहे. गेल्या काळात मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस हे जळगाव जामोद तालुक्याच्या दौऱ्यावर आले असता त्यांनी ऑगस्ट २०१७ मध्ये या प्रकल्पाला गती मिळावी म्हणून प्रकल्पाचा 'वॉररूम'मध्ये समावेश केला. त्यानंतर या प्रकल्पाच्या कामाला बऱ्यापैकी गतिही मिळाली. असा आहे प्रकल्प जिगाव सिंचन प्रकल्पाची लांबी आठ हजार २४० मीटर असून प्रकल्पात द्वारमुक्त जलोत्सारणी असून १५ बाय १२ मीटरचे १६ वक्रदरवाजे आहेत. या प्रकल्पाच्या कक्षेत बुलडाणा जिल्ह्यातील २६८ व अकोला जिल्ह्यातील १९ अशा २८७ गावांतील ८४ हजार २४० हेक्टर शेती हा प्रकल्प पूर्णत्वास गेल्यानंतर सिंचनाखाली येऊ शकणार आहे. या प्रकल्पाच्या बुडीत क्षेत्रात ३२ गावे पूर्णत: व १५ गावे अंशत: असे एकूण ४७ गावे बाधीत झाली आहेत. बाधीत गावांपैकी खरकुंडी, खोदखेड, गौलखेड, पलसोडा, टाकळी वतपाळ, जिगाव, कालवड, हिंगणा अशा सात गावांची जमीन पूर्णत: संपादित होऊन सरकारने ताब्यात घेतली. दरवर्षी या प्रकल्पाची किंमतीत हजारो कोटींची वाढ होत आहे. अशा पद्धतीने जिगाव प्रकल्पामध्ये दिरंगाई होत असल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते

जिगाव प्रकल्पाची पूर्व पार्श्वभूमी आणि सध्या परिस्थिती :-

विदर्भातील सिंचनाचा अनुशेष कमी करण्यासाठी आणि दुष्काळप्रवण भागांना पाण्याची उपलब्धता वाढवण्यासाठी विविध सिंचन प्रकल्प हाती घेण्यात आले. जिगाव प्रकल्प हा त्यांपैकी एक महत्त्वाचा प्रकल्प आहे.

या प्रकल्पाचे काम अनेक वर्षांपासून सुरू आहे. मात्र, आर्थिक तरतुदी, भूसंपादन, बांधकामातील अडचणी आणि प्रकल्पाच्या खर्चातील वाढ यांमुळे त्याच्या पूर्णत्वाला विलंब झाला आहे.२०१८ मधील लोकसभेतील अधिकृत उत्तरानुसार, त्या वेळी प्रकल्पाचा अंदाजित खर्च ७,७६४.३९ कोटी रुपये होता. ३१ मार्च २०१८ पर्यंत २,९९४.५४ कोटी रुपये खर्च झाल्याची नोंद होती. त्यावेळी जून २०२३ हे काम पूर्ण करण्याचे लक्ष्य नमूद करण्यात आले होते. मात्र, हे त्या काळातील नियोजन होते; प्रकल्प त्या तारखेला पूर्ण झाला, असे त्यावरून म्हणता येत नाही.जिगाव प्रकल्पाची सद्यस्थिती समजून घेताना उपलब्ध अधिकृत नोंदी आणि ताज्या वृत्तांमधील माहिती वेगवेगळी तपासणे आवश्यक आहे.ऑक्टोबर २०२६ मधील उपलब्ध वृत्तांनुसार, प्रकल्पाचे काम अद्याप सुरू असून भूसंपादन आणि निधीची उपलब्धता या महत्त्वाच्या अडचणी आहेत.

१७ ऑक्टोबर २०२६ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या वृत्तात पुढील बाबी नमूद करण्यात आल्या आहेत

प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यातील भूसंपादन अपूर्ण आहे.

उर्वरित ४,४११ हेक्टर जमिनीच्या संपादनासाठी निधीची गरज आहे.

भूसंपादनाच्या खर्चासाठी सुमारे २,३०३ कोटी रुपयांची अतिरिक्त आवश्यकता नमूद करण्यात आली आहे.भूसंपादन आणि आर्थिक अडचणींमुळे प्रकल्पाच्या पूर्णत्वाला विलंब होत आहे.

तसेच, १६ ऑक्टोबर २०२६ च्या वृत्तानुसार, जिगाव प्रकल्पाच्या उर्वरित कामांसाठी ३५ हजार कोटी रुपयांचा निधी मंजूर करण्याची मागणी करण्यात आली होती. ही निधीची मागणी आहे; ती रक्कम मंजूर झाली आहे, असे समजू नये.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महाराष्ट्रातील विदर्भ हा शेतीप्रधान प्रदेश आहे. या प्रदेशातील बुलढाणा आणि अकोला जिल्ह्यांमध्ये पावसाचे अनियमित वितरण, पाण्याची कमतरता, सिंचनाच्या मर्यादित सुविधा आणि शेतीतील अनिश्चितता यांसारख्या समस्या आढळतात. विशेषतः खारपाणपट्ट्यातील शेतकऱ्यांना शेतीसाठी पुरेसे पाणी उपलब्ध होणे हे मोठे आव्हान आहे.

या समस्यांवर उपाय म्हणून महाराष्ट्र शासनाने जिगाव सिंचन प्रकल्प हाती घेतला. हा प्रकल्प बुलढाणा जिल्ह्यातील नांदुरा तालुक्यात जिगाव-टाकळी गावाजवळ पूर्णा नदीवर उभारण्यात येत आहे. या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश सिंचनाची सुविधा वाढवणे, शेतीचे उत्पादन वाढवणे आणि दुष्काळप्रवण भागातील पाणीटंचाई कमी करणे हा आहे.

जिगाव प्रकल्प हा केवळ जलसाठा निर्माण करणारा प्रकल्प नसून विदर्भाच्या कृषी, आर्थिक आणि सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा प्रकल्प आहे.

जिगाव प्रकल्प हा प्रामुख्याने विदर्भातील अमरावती विभागातील बुलढाणा जिल्ह्यातील नांदुरा तालुक्यामध्ये राबवण्यात येणार आहे. या प्रकल्पाची सुरुवात 1994 ते 95 मध्ये झाल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते या प्रकल्पाची किंमत सुमारे 399 कोटी होती परंतु निधी विलंबनामुळे या प्रकल्पाची किंमत वाढवून आता सुमारे 34 हजार 926 कोटी पर्यंत वाढल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते.

उद्दिष्टे

1) जिगाव प्रकल्प अंतर्गत भूसंपादित शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

2) विस्थापितांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचा सखोल अभ्यास करणे

3) या प्रकल्पाचा शेतीच्या उत्पादनावर तसेच ग्रामीण उद्योगांवर आणि स्वयंरोजगारावर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास करणे

4) या प्रकल्पामुळे शेतकऱ्यांमध्ये वाढता कर्जबाजारीपणा आणि व्यसनाधीनता त्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

या प्रकल्पाचा अभ्यास करत असताना विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. मिळालेल्या माहितीचे योग्य पद्धतीने विश्लेषण करून त्या माहितीचा वापर संशोधनामध्ये करण्यात आलेला आहे .

विषयावर करण्यात आलेली चर्चा :

हा प्रकल्प नांदुरा तालुक्यातील पूर्णा नदीवर निर्माण करण्यात येणार आहे. जिगाव धरण हे द्वारयुक्त सांडवा असलेले माती धरण आहे या धरणाची लांबी 8240 मी तर उंची 35.245 दलघमी असून जिगाव धरणामुळे लाभ होणारे क्षेत्र, एकूण समादेश क्षेत्र 240400, सिंचन क्षेत्र हे 84240 तर सिंचन क्षमता 101088 हेक्टर आहे. या प्रकल्पात लाभ क्षेत्रातील एकूण गावे 288 यामध्ये बुलढाणा जिल्ह्यातील 269 गावे तर अकोला जिल्ह्यातील 19 गावे आहेत. जिगाव धरणातील पाणी वापराचे नियोजन पुढील प्रमाणे सांगता येईल

1. सिंचनाकरिता :420.20 दलघमी

2. पिण्याकरिता : 12.945 दलघमी

3. औद्योगिक वापराकरिता :21.810 दलघमी

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

4. बाष्पीभवना करिता : 93.279 दलघमी

तसेच जिगाव प्रकल्प अंतर्गत उपसा सिंचन योजना राबविल्या जाणार आहेत हा प्रकल्प पूर्णत्वास आल्याने बुलढाणा व अकोला जिल्ह्याची आर्थिक व सामाजिक व प्रगती होण्यास सुरुवात होईल तसेच पाणीटंचाईवर मात करता येणे शक्य होणार आहे

परंतु या सर्व माहितीवरून बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा होतो या जसे की जिगाव प्रकल्पामुळे विस्थापनाची खूप मोठ्या प्रमाणात समस्या निर्माण झाली .मोठ्या धरणांच्या निर्मितीसाठी जलाशय, धरण, कालवे आणि इतर पायाभूत सुविधांसाठी जमीन आवश्यक असते. ही जमीन संपादित करताना काही कुटुंबांना आपली घरे, शेती किंवा पारंपरिक निवासस्थान सोडावे लागू शकते.

जिगाव प्रकल्पाच्या अभ्यासात विस्थापन हा महत्त्वाचा सामाजिक मुद्दा आहे. तसेच जिगाव प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीमध्ये भूसंपादन हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

शेती ही ग्रामीण कुटुंबांसाठी केवळ उत्पन्न मिळवण्याचे साधन नसते, तर ती त्यांची मालमत्ता, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आर्थिक सुरक्षिततेचा आधार असते.शेतीची जमीन गमावणे .जमीन संपादित झाल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनक्षम मालमत्तेत घट होऊ शकते. जमीन ही उत्पन्नाचा दीर्घकालीन स्रोत असल्यामुळे तिचे नुकसान भविष्यातील आर्थिक सुरक्षिततेवरही परिणाम करते.मोबदल्याबाबत असमाधान

जमिनीच्या बदल्यात मिळणारा मोबदला अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याची भावना काही जमीनमालकांमध्ये निर्माण होऊ शकते.जमिनीचे बाजारमूल्य, सिंचनाची उपलब्धता, जमिनीची सुपीकता आणि भविष्यातील उत्पन्नाची क्षमता यांबाबत मतभेद असू शकतात.मोबदला मिळण्यास विलंब

भूसंपादनाची प्रक्रिया, कागदपत्रांची पूर्तता किंवा प्रशासकीय अडचणींमुळे मोबदला मिळण्यास विलंब झाल्यास कुटुंबांना आर्थिक नियोजन करणे कठीण होऊ शकते.जमिनीच्या मालकीचे वाद काही कुटुंबांमध्ये वारसाहक्क, संयुक्त मालकी किंवा जमिनीच्या नोंदीं संबंधी वाद असू शकतात. अशा परिस्थितीत मोबदला मिळवण्याची प्रक्रिया गुंतागुंतीची होऊ शकते.लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांची असुरक्षितता

अल्प जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांची जमीन संपादित झाल्यास त्यांच्याकडे पर्यायी शेतीसाठी पुरेशी जमीन उरणार नाही. त्यामुळे त्यांना मजुरी किंवा इतर व्यवसायांवर अवलंबून राहावे लागू शकते. पुनर्वसनाच्या समस्या

पुनर्वसन म्हणजे प्रकल्पामुळे प्रभावित झालेल्या व्यक्ती किंवा कुटुंबांना नवीन ठिकाणी राहण्यासाठी आणि जीवन पुन्हा व्यवस्थित सुरू करण्यासाठी आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देण्याची प्रक्रिया.

पुनर्वसन केवळ घर उपलब्ध करून देण्यापुरते मर्यादित नसते. त्यामध्ये उपजीविका, पिण्याचे पाणी, वीज, रस्ते, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक सुरक्षितता यांचा समावेश होतो.

घरांची उपलब्धता होत असताना पुनर्वसित कुटुंबांना योग्य निवासस्थान वेळेवर उपलब्ध न झाल्यास अडचणी निर्माण होऊ शकतात.मूलभूत सुविधांचा अभाव पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, वीज, रस्ते आणि सार्वजनिक वाहतूक या सुविधा अपुऱ्या असल्यास जीवनमानावर परिणाम होतो.

रोजगाराच्या संधींचा अभाव नवीन ठिकाणी पूर्वीच्या व्यवसायाशी संबंधित काम मिळेलच असे नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

सामाजिक वातावरणातील बदल नवीन गावात किंवा वस्तीत स्थायिक होताना स्थानिक लोकांशी संबंध प्रस्थापित करण्यास वेळ लागू शकतो.

पुनर्वसनाबाबत माहितीचा अभाव , पात्रता, मोबदला, अर्ज प्रक्रिया आणि उपलब्ध सुविधांबाबत स्पष्ट माहिती नसल्यास लाभ मिळवण्यात अडचणी येऊ शकतात.पुनर्वसन आणि पुनर्स्थापना यांतील फरक

पुनर्वसन म्हणजे प्रभावित कुटुंबांना नवीन ठिकाणी राहण्याची व आवश्यक सुविधा मिळवण्याची व्यवस्था करणे.

पुनर्स्थापना म्हणजे त्या कुटुंबांची उपजीविका, उत्पन्न, सामाजिक जीवन आणि आर्थिक स्थिती शक्य तितकी पूर्ववत करणे किंवा त्यात सुधारणा घडविणे होय सामाजिक संबंधांमध्ये होणारे बदल पुढील प्रमाणे आपल्याला अभ्यासता येतील ग्रामीण समाजामध्ये कुटुंब, नातेसंबंध, शेजारधर्म, गावातील संस्था आणि परस्पर सहकार्य यांना विशेष महत्त्व असते.

गावातील लोक अनेक वर्षे एकत्र राहत असल्यामुळे त्यांच्यात परस्पर विश्वास आणि सहकार्याची भावना विकसित झालेली असते.

प्रकल्पामुळे स्थलांतर किंवा विस्थापन झाल्यास या संबंधांमध्ये बदल होऊ शकतात.नातेवाईक आणि मित्रांपासून दूर जावे लागू शकते. तसेच शेजाऱ्यांमधील सहकार्य कमी होऊ शकते.

शेतीच्या कामासाठी परस्पर मदतीची पारंपरिक पद्धत बदलू शकते.ग्रामस्तरीय सामाजिक संस्था आणि सामूहिक उपक्रमांमध्ये खंड पडू शकतो. आणि नवीन ठिकाणी सामाजिक जुळवून घेण्याची प्रक्रिया सुरू करावी लागू शकते.

ग्रामीण भागात शेतीची कामे, विवाह समारंभ, धार्मिक कार्यक्रम आणि संकटाच्या काळातील मदत या गोष्टी सामाजिक संबंधांवर आधारित असतात.त्यामुळे विस्थापनामुळे या सामाजिक आधारव्यवस्थेवर परिणाम होण्याची शक्यता असते.महिलांच्या सामाजिक स्थितीवरील परिणाम मोठ्या सिंचन प्रकल्पांमुळे महिलांच्या जीवनात सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे बदल होऊ शकतात.

ग्रामीण भागातील महिलांचा शेती, पशुपालन, घरगुती उत्पादन आणि कुटुंबाच्या आर्थिक व्यवस्थापनात मोठा सहभाग असतो.महिलांसमोरील संभाव्य समस्या उपजीविकेतील बदल

शेतीची जमीन किंवा पशुपालनाची साधने गमावल्यास महिलांच्या आर्थिक योगदानावर परिणाम होऊ शकतो. तसेच आर्थिक निर्णयातील मर्यादित सहभाग

जमिनीचा मोबदला मिळाल्यानंतर त्याचा वापर कसा करायचा, याबाबत महिलांना निर्णयप्रक्रियेत पुरेसा सहभाग मिळत नसल्यास त्यांची आर्थिक सुरक्षितता प्रभावित होऊ शकते.

पाणी आणि इंधनाची उपलब्धता

नवीन ठिकाणी पिण्याचे पाणी किंवा इंधन मिळवण्यासाठी अधिक अंतर चालावे लागत असल्यास महिलांच्या दैनंदिन कामाचा भार वाढत. तसेचस्वयंरोजगारातील अडचणी ब चतगट, पशुपालन किंवा घरगुती व्यवसायासाठी आवश्यक साधने आणि बाजारपेठ उपलब्ध नसल्यास उत्पन्न मिळवणे कठीण होऊ शकते.सामाजिक सुरक्षितता

नवीन परिसरात वाहतूक, आरोग्यसेवा आणि सार्वजनिक सुविधांचा अभाव असल्यास महिलांना अतिरिक्त अडचणींना सामोरे जावे लागू शकते.सामाजिक विषमता आणि वंचित घटकांच्या सामना करावा लागू शकतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

प्रकल्पामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणींचा परिणाम सर्व सामाजिक गटांवर समान प्रमाणात होत नाही.लहान शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, अनुसूचित जाती-जमातीतील पात्र बाधित कुटुंबे, महिला-प्रमुख कुटुंबे आणि वृद्ध व्यक्ती यांना त्यांच्या परिस्थितीनुसार वेगवेगळ्या अडचणी येऊ शकतात.तसेच जमीन आणि इतर मालमत्तेतील असमानता.

पर्यायी रोजगार मिळवण्याच्या क्षमतेतील फरक.शिक्षण आणि कौशल्य प्रशिक्षणातील असमानता.सरकारी योजनांची माहिती मिळण्यातील तफावत.कागदपत्रे आणि जमीनमालकीच्या नोंदींमधील अडचणी.मोबदला आणि पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत सहभागाच्या संधींमधील फरक.उदाहरणार्थ, मोठ्या जमीनमालकाकडे मोबदल्यातून दुसरी जमीन खरेदी करण्याची क्षमता असू शकते; परंतु भूमिहीन शेतमजुराला जमीन गमावल्याचा मोबदला मिळेलच असे नाही. त्यामुळे त्याच्यासाठी रोजगाराची समस्या अधिक गंभीर ठरू शकते.

यासाठी प्रकल्पाच्या सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करताना जमीनमालकांसोबतच भूमिहीन आणि इतर उपजीविकेवर अवलंबून असलेल्या घटकांचा समावेश करणे आवश्यक आहे जिगाव प्रकल्पामुळे निर्माण होणाऱ्या आर्थिक समस्या शेतीच्या जमिनीचे नुकसान आणि उत्पन्नातील घट.

शेती ही ग्रामीण भागातील अनेक कुटुंबांची प्रमुख उपजीविका आहे. जमिनीचे संपादन झाल्यास शेतकऱ्यांना नियमित शेती उत्पन्नाचा स्रोत गमवावा लागू शकतो.उत्पादनक्षम मालमत्तेचे नुकसान होऊ शकते.

जमीन ही दीर्घकालीन आर्थिक मालमत्ता आहे. तिचे नुकसान झाल्यास कुटुंबाच्या भविष्यातील उत्पन्नक्षमतेवर परिणाम होऊ शकतो. शेती उत्पन्नात घट

संपादित जमिनीवर शेती करता येत नसल्यामुळे त्या क्षेत्रातून मिळणारे पीक उत्पन्न बंद होऊ शकते.पर्यायी जमीन खरेदी करण्यातील अडचणी

मोबदल्यातून दुसरी जमीन खरेदी करायची असल्यास उपलब्ध बाजारभाव, जमिनीचे स्थान आणि सिंचनाची सुविधा यांमुळे अडचणी येऊ शकतात, उत्पादन खर्चातील बदल नवीन जमीन खरेदी केल्यास किंवा भाडेतत्त्वावर शेती केल्यास वाहतूक, भाडे, मजुरी आणि इतर खर्च वाढू शकतात.

दीर्घकालीन आर्थिक सुरक्षिततेवर परिणाम होतो.शेतीची जमीन ही अनेक कुटुंबांसाठी पुढील पिढ्यांना हस्तांतरित होणारी मालमत्ता असते. जमीन गमावल्यामुळे भविष्यातील आर्थिक आधार कमी होऊ शकतो.

शेतमजूर आणि भूमिहीन कुटुंबांच्या रोजगाराची समस्या

मोठ्या प्रकल्पांच्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करताना फक्त जमीनमालकांचा विचार करणे पुरेसे नाही.

शेतमजूर, बटाईदार, पशुपालक, लहान व्यावसायिक आणि कृषी सेवांवर अवलंबून असलेले लोक यांचाही विचार करणे आवश्यक आहे.शेतमजुरांच्या वेगवेगळ्या समस्या निर्माण होताना दिसून येतात जसे की रोजगाराच्या दिवसांत घट जमीन संपादित झाल्यामुळे शेतीचे क्षेत्र कमी झाले, तर त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या मजुरांच्या रोजगाराच्या संधी कमी होऊ शकतात हंगामी बेरोजगारी

शेतीची कामे कमी झाल्यास मजुरांना वर्षभर नियमित रोजगार मिळणे कठीण होऊ शकते.

कमी मजुरीवर काम करण्याची वेळ येऊ शकते .स्थानिक रोजगार कमी झाल्यास काही मजुरांना कमी मजुरी स्वीकारावी लागू शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

स्थलांतराची गरज निर्माण होऊ शकते.रोजगाराच्या शोधात इतर गावांमध्ये किंवा शहरांमध्ये स्थलांतर करावे लागू शकते. कौशल्यातील मर्यादा मध्ये

शेतीव्यतिरिक्त इतर व्यवसायांसाठी आवश्यक कौशल्ये नसल्यास पर्यायी रोजगार मिळवणे कठीण होऊ शकते.

महत्त्वाचे म्हणजे जमीनमालकाला मोबदला मिळण्याची व्यवस्था आणि भूमिहीन शेतमजुराच्या रोजगाराच्या नुकसानाची समस्या या वेगवेगळ्या आहेत. त्यामुळे पुनर्वसनाच्या धोरणांमध्ये दोन्ही घटकांचा स्वतंत्र विचार करणे आवश्यक आहे.

कर्जबाजारीपणा आणि आर्थिक असुरक्षितता निर्माण होते.

ग्रामीण कुटुंबे शेतीसाठी बियाणे, खते, कीटकनाशके, यंत्रसामग्री आणि मजुरीवर खर्च करतात. अनेक कुटुंबे या खर्चासाठी बँकांकडून किंवा इतर स्रोतांकडून कर्ज घेतात.प्रकल्पामुळे उत्पन्नाचा स्रोत बाधित झाला आणि मोबदला किंवा पर्यायी रोजगार वेळेवर मिळाला नाही, तर कर्जफेडीवर परिणाम होऊ शकतो.

कर्जबाजारीपणाची कारणांमध्ये शेती उत्पन्नात घट होते.

कर्जफेडीसाठी नियमित उत्पन्नाचा अभाव.नवीन घर किंवा व्यवसायासाठी अतिरिक्त खर्च करावा लागतो.

पर्यायी जमीन खरेदी करण्यासाठी घेतलेले कर्ज,रोजगार शोधण्यासाठी होणारा स्थलांतराचा खर्च,आर्थिक नियोजनातील अनिश्चितता. तसेच संभाव्य परिणाम मध्ये

कर्जफेडीमध्ये विलंब,बचतीत घट,दैनंदिन खर्चावर मर्यादा.शिक्षण आणि आरोग्यावर खर्च करण्याची क्षमता कमी होते.

खासगी सावकारांकडून कर्ज घेण्याचा धोका वाढतो.

तथापि, जिगाव प्रकल्पामुळे प्रत्यक्षात किती कुटुंबांच्या कर्जबाजारीपणात वाढ झाली आहे, यासाठी प्रकल्पपूर्व आणि प्रकल्पोत्तर आर्थिक माहितीची तुलना आवश्यक आहे.

मोबदल्याच्या रकमेचा योग्य वापर करताना समस्या निर्माण होतात. जसे की जमीन संपादित झाल्यानंतर मिळणारा मोबदला हा प्रभावित कुटुंबासाठी मोठी रक्कम असू शकतो. परंतु ही रक्कम नियमित उत्पन्नाचा कायमस्वरूपी पर्याय ठरेलच असे नाही.

आर्थिक नियोजनाचा अभाव असेल तर मोठ्या रकमेचे नियोजन कसे करावे, याबाबत माहिती नसल्यास पैसे अनियोजित पद्धतीने खर्च होऊ शकतात.पर्यायी उत्पन्नाचा अभाव मोबदल्याची रक्कम संपल्यानंतर नियमित उत्पन्नाचा स्रोत उपलब्ध नसल्यास आर्थिक संकट निर्माण होऊ शकते.

मालमत्तेच्या किमतीतील बदल होतो .मोबदल्यातून दुसरी जमीन किंवा घर खरेदी करताना बाजारभाव वाढलेले असल्यास अपेक्षित मालमत्ता मिळवणे कठीण होऊ शकते.कुटुंबातील मतभेदमोबदल्याच्या रकमेचे वाटप, गुंतवणूक किंवा खर्च याबाबत कुटुंबातील सदस्यांमध्ये मतभेद निर्माण होऊ शकतात.फसवणुकीचा धोका उद्भवू शकतो

आर्थिक माहितीचा अभाव असल्यास काही व्यक्ती चुकीच्या गुंतवणूक योजना किंवा फसव्या व्यवहारांना बळी पडू शकतात.आर्थिक साक्षरतेचे प्रशिक्षण.बँकिंग आणि सुरक्षित गुंतवणुकीविषयी मार्गदर्शन.व्यवसाय उभारण्यासाठी प्रशिक्षण.

पर्यायी जमीन किंवा उत्पादक मालमत्ता खरेदीबाबत माहिती.दीर्घकालीन उत्पन्नाचे नियोजन.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

पशुपालन आणि शेतीपूरक व्यवसायांवरील परिणाम होताना दिसून येतो.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि इतर शेतीपूरक व्यवसायांचे महत्त्व आहे.

काही कुटुंबे शेतीसोबत या व्यवसायांवरही अवलंबून असतात.

प्रकल्पामुळे जमीन किंवा चराईची जागा बाधित झाल्यास या व्यवसायांवर परिणाम होऊ शकतो.

जनावरांसाठी चारा उपलब्ध होण्यात अडचणी निर्माण होऊ शकतात.पशुधनासाठी जागेची कमतरता.दुग्धव्यवसायासाठी आवश्यक साधनांचा अभाव.

पशुवैद्यकीय सेवांपर्यंत पोहोचण्यातील अडचणी.

पशुपालनातून मिळणाऱ्या उत्पन्नात घट झाल्याचे दिसून येते.

या समस्यांचा परिणाम विशेषतः अशा कुटुंबांवर होऊ शकतो, ज्यांच्यासाठी पशुपालन हा शेतीला पूरक उत्पन्नाचा महत्त्वाचा स्रोत आहे.स्थानिक बाजारपेठ आणि लघुउद्योगांवरील परिणाम

प्रकल्पामुळे काही भागांतील लोकसंख्येचे स्थलांतर, आर्थिक व्यवहार आणि रोजगाराच्या पद्धती बदलू शकतात.यामुळे स्थानिक बाजारपेठांवरही परिणाम होण्याची शक्यता असते.ग्राहकसंख्येत बदल होत असताना काही कुटुंबे स्थलांतरित झाल्यास स्थानिक दुकाने आणि सेवा व्यवसायांच्या ग्राहकसंख्येत घट होऊ शकते.

व्यवसायाचे ठिकाण बदलणे

प्रकल्पामुळे बाधित झालेल्या व्यावसायिकांना आपले दुकान किंवा व्यवसाय दुसरीकडे हलवावा लागू शकतो.

ग्राहक आणि पुरवठादारांचे संबंध तुटणे दीर्घकाळापासून असलेले व्यावसायिक संबंध बदलू शकतात.

भांडवलाची गरज नवीन ठिकाणी व्यवसाय सुरू करण्यासाठी अतिरिक्त गुंतवणूक करावी लागते.

आर्थिक व्यवहारांतील अनिश्चितता

नवीन परिसरातील बाजारपेठ, ग्राहकांची मागणी आणि स्पर्धा समजून घेण्यासाठी वेळ लागू शकतो.दुसरीकडे, प्रकल्पाच्या बांधकामामुळे काही काळ वाहतूक, बांधकाम साहित्य, निवास आणि खाद्यपदार्थांच्या व्यवसायांना मागणी वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करताना नकारात्मक आणि सकारात्मक दोन्ही बाजूंचा विचार करणे आवश्यक आहे.प्रकल्पामुळे शेतकऱ्यांच्या बऱ्याच प्रश्नांची व समस्यांची सोडवणूक केल्या जाते परंतु यामुळे बऱ्याच शेतकऱ्यांसमोर व सर्वसामान्य कुटुंबातील व्यक्तीसमोर नवनवीन आर्थिक व सामाजिक समस्या निर्माण होताना किंवा भविष्यात निर्माण होतील असे आपल्याला दिसून येते .जसे की या प्रकल्पात खूप मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमिनी पाण्याखाली गेल्या तसेच त्यांची घरे व गावे लोकांना सोडून दुसऱ्या ठिकाणी विस्थापित व्हावे लागले. यावर उपाय म्हणून सरकारने शेतकरी व सर्वसामान्य लोकांना आर्थिक दृष्ट्या मदत केली त्यांना घर बांधण्यासाठी जागा उपलब्ध करून दिल्या .परंतु शासनाकडून ज्या पद्धतीने या प्रकल्पग्रस्त भागातील शेतकऱ्यांना व सर्वसामान्य कुटुंबातील व्यक्तींना पैशाचे वितरण करण्यात आले त्याचा समाजावर आणि त्या शेतकरी कुटुंबावर विपरीत परिणाम झाल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते. शासनाद्वारे खूप मोठ्या प्रमाणावर या प्रकल्पग्रस्त भागातील लोकांना पैशाचे वितरण करण्यात आले परंतु शेतकरी वर्गाला व सर्वसामान्य कुटुंबातील व्यक्तींना आर्थिक साक्षरतेच्या अभावामुळे त्या पैशाची योग्य पद्धतीने व योग्य ठिकाणी गुंतवणूक करता आली नाही. आज वास्तविक परिस्थितीचा अभ्यास जर आपण केला तर आपणास असे निदर्शनास येते की प्रकल्पग्रस्त भागातील तरुणांमध्ये

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

व्यसनाधीनतेचे प्रमाण तसेच उच्च राहणीमानाचे आकर्षण निर्माण झालेले आहे .आज बरीच कुटुंबे गरिबीचे जीवन जगताना आपल्याला पाहायला मिळतात

निष्कर्ष: या संशोधनामध्ये जिगाव प्रकल्पामुळे भूसंपादित आणि विस्थापित शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे. या संशोधनामध्ये जिगाव प्रकल्पाची पूर्व पार्श्वभूमी तसेच या प्रकल्पाची सुरुवात केव्हा झाली? कोण कोणत्या जिल्ह्यांना व गावांना याचा लाभ मिळणार आहे. तसेच कुठल्या क्षेत्रांना पाण्याचा पुरवठा करण्यात येणार आहे, या प्रकल्पामुळे कोणकोणती उद्दिष्टे साध्य केल्या जातील आणि कशा पद्धतीने नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर केल्या जाईल याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. तसेच या प्रकल्पाची लांबी रुंदी किती आहे याचा सुद्धा अभ्यास केलेला आहे हे सर्व करत असताना या प्रकल्पामुळे शेतकऱ्यांवर आणि सर्वसामान्य कुटुंबातील व्यक्तींवर काय परिणाम झालेला आहे याचा सुद्धा अभ्यास करण्यात आलेला आहे .हा अभ्यास करत असताना आर्थिक बाजूचा व सामाजिक बाजूचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे .या संशोधनात प्रकल्पग्रस्त भागातील शेतकऱ्यांसमोर आजच्या परिस्थितीत कोणकोणत्या समस्या निर्माण होत आहेत याचे विश्लेषण केलेले आहे.जिगाव सिंचन प्रकल्प हा विदर्भाच्या कृषी विकासासाठी महत्त्वाचा मानला जात असला, तरी त्याच्या अंमलबजावणीशी संबंधित सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

भूसंपादन, विस्थापन, पुनर्वसन, शेतीच्या जमिनीचे नुकसान, शेतमजुरांच्या रोजगारातील अनिश्चितता, कर्जबाजारीपणाचा धोका आणि सामाजिक संबंधांमध्ये होणारे बदल या महत्त्वाच्या समस्या आहेत.

या समस्यांचा परिणाम सर्व कुटुंबांवर समान प्रमाणात होत नाही. जमीनमालक, भूमिहीन शेतमजूर, महिला, लहान शेतकरी आणि इतर वंचित घटक यांच्या समस्या वेगवेगळ्या असू शकतात.

त्यामुळे प्रकल्पाच्या यशाचे मूल्यमापन केवळ धरणाचे बांधकाम किंवा सिंचन क्षेत्राच्या आकडेवारीवरून करता येणार नाही. प्रकल्पामुळे प्रभावित झालेल्या कुटुंबांना योग्य मोबदला मिळाला का, त्यांची उपजीविका पूर्ववत झाली का, उत्पन्नात स्थैर्य आले का आणि त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली का, या प्रश्नांची उत्तरेही महत्त्वाची आहेत.योग्य पुनर्वसन, पर्यायी रोजगार, आर्थिक साक्षरता, महिलांचे सक्षमीकरण, पारदर्शक प्रशासन आणि लोकसहभाग यांच्या माध्यमातून या समस्यांची तीव्रता कमी करता येऊ शकते.

अंतिम निष्कर्ष असा की, जिगाव प्रकल्पाचा खरा सामाजिक व आर्थिक लाभ तेव्हाच साध्य होईल, जेव्हा सिंचनाच्या सुविधांसोबतच प्रकल्पामुळे प्रभावित झालेल्या कुटुंबांचे दीर्घकालीन आर्थिक पुनर्वसन आणि सामाजिक सुरक्षितताही सुनिश्चित केली जाईल.

संदर्भ:

या विषयावर संशोधन करत असताना वरील माहिती जिगाव प्रकल्प राबवणाऱ्या कार्यालयातून अधिकाऱ्यांकडून चर्चेच्या माध्यमातून मिळवण्यात आलेली आहे. तसेच काही प्रमाणात इंटरनेटचा वापर केलेला आहे. तसेच काही माहिती महाराष्ट्र शासन जलसंपदा विभाग जलजागृती सप्ताह या साप्ताहिकाच्या माध्यमातून घेण्यात आलेली आहे. तसेच काही माहिती लोकसत्ता या वृत्तपत्रातून घेण्यात आलेली आहे.